

*Анатолій Сахно
(Київ)*

РОЗСТРІЛЯНИЙ РОМАНС, або ЧИ МІГ ХРУЩОВ НЕ ЗНАТИ ПРАВДИ?

Про народного артиста України Михайла Івановича Донця написано небагато. У всякому випадку, те, що дійшло до нас і про що повідомили нам його біографи, дає достатньо інформації, щоб склалося певне враження про цю цікаву, непересічну людину з трагічною долею.

Але деякі факти з біографії видатного співака, як і більшість з того, про що офіційно повідомлялось нам протягом понад 70 років радянської влади, можна з впевненістю брати під сумнів. Бо брехня панувала навіть серед тих, кому ми віддано вірили, хто керував нами, направляв і надихав... Лише сьогодні ми пізнаємо гірку правдиву історію. Багато хто до цього не дожив, не дізнався правди про своїх рідних, близьких. Як не дочекалася істини про останні дні свого чоловіка професор Київської консерваторії Марія Едуардівна Донець-Тесейр. Може це й добре. Вона пішла з життя, до останніх днів своїх вірячи (та й як було не вірити такій людині) словам втіхи самого Микити Сергійовича Хрущова.

Письменник Микола Кагарлицький, який добросовісно дослідив і описав життєвий і творчий шлях співака в книзі «Михайло Донець» («Музична Україна». 1983 р.), жодним словом не обмовився про те, як помер Михайло Донець. Та й не дивно. Не міг він знати цього. Бо лише зараз, коли виявився можливим доступ до матеріалів, що знаходяться в Державному архіві Служби безпеки України, ми можемо дізнатись про страшну правду останніх днів Михайла Івановича Донця. Саме про невідомі сторінки життя славетного співака піде мова.

Заворожливий голос лине зі старенького радіодинаміка, що висить на стіні. Навіть з примітивного довоєнних часів репродуктора чарівні звуки української пісні зачаровують, тривожачи душу, викликаючи спогади. Аж ось звучить хвилююча мелодія російського романсу, який змінюють драматично грайливі ноти арії Карася із «Запорожця за Дунаєм». Останні звуки довжелезної фермати зливаються з шаленими оплесками. В старенькому «Рекордові» це звучить як шквал вітру, як невгамовний прибій штормового океану.

Народний артист України Михайло Іванович Донець ще не знає, що то не лише остання трансляція його концерту. То останній вільний його подих, то його лебедина пісня.

З енциклопедії українознавства під редакцією професора Володимира Кубійовича:

Донець Михайло (1883-1941), визначний оперний співак-бас і театральний діяч. Почав мистецьку діяльність 1908 р. в

російській опері Зіміна. В 1919 році один із співтворців першої Української Опери (разом із композитором Я.Степовим і актором-солістом М.Микишею). 1925 р. – активний учасник українізації опери в Харкові; від 1927, після українізації Київського театру опери, безперервно працював у Києві. Розстріляний у 1941 році за відмову евакуюватися при відступі рад. військ із Києва... Далі в енциклопедії про те, як чудово співав Донець, які партії виконував, як поєднував свою артистичну діяльність з громадською та педагогічною, що залишив нам «Театральні спогади», які надруковані у «Вечірньому Києві» 1933 року.

Все це правда. Навіть те, що розстріляний у 1941 році. Але ж чи за те, що відмовився евакуюватись із Києва при відступі радянських військ?

Так починався кінець.

У сірому будинку по вулиці Короленка начальник 1 відділення 2 відділу 3 Управління НКДБ УРСР лейтенант держбезпеки Пенкін закінчував друкувати на старенькій машинці постанову на арешт видатного баса.

«За наявними у нас даними, Донець в період петлюрівщини у 1918 році, працюючи в Київському театрі, зіграв провокаційну роль у справі видачі петлюрівцям страйкуючих акторів театру. В 1919 році при денікінцях сприяв останнім у збиранні коштів на потреби білої армії.

За показаннями засудженого за контрреволюційну націоналістичну діяльність В. (з етичних міркувань прізвища не називаю. – *Авт.*), Донець є активним українським націоналістом й особисто був зв'язаний з ворогами народу Любченком П.П. й Хвилею А.А.».

Аналогічні показання дав засуджений Я.: «Донець Михайло Іванович відомий мені як антирадянськи настроєна особа. Під час перебування петлюрівських частин у Києві зустрічав їх хлібом-сіллю, вивішував петлюрівський прапор. Коли я вперше розповів Хвилі про Донця, той відповів, що Донець хороший працівник і нам таких людей треба побільше. В приватних бесідах з Донцем я бачив, що він антирадянськи настроєний, висловлювався в націоналістичному дусі.

Коли почалися арешти учасників троцькістської організації, Донець часто говорив мені, що арешти здійснюються неправильно, обурювався цим.

Донець часто заявляв, що українців кривдять, що всі ті нагороди, які дані українському театрові, по суті є насмішкою. Подивіться, мовляв, скільки нагородили працівників Великого театру в Москві, а скільки – працівників українського театру. Нам кинули нагороди як подачку. Наші заслуги значно більші. Все це тому, що ми українці...».

Донець був свого часу зв'язаний з польським і чеським консульствами в Києві. У 1937 році чеський консул особисто привіз йому з-за кордону посилку. В Чехії проживає близький родич Донця, з яким він листується. Батько дружини Донця, що проживає разом з ним, здійснює переписку

антирадянського змісту з якимось Яном Шмідтом, що мешкає в Кракові.

За останніми даними Донець характеризується як особливо ворожа особа. У вузькому колі осіб висловлюється в антирадянському дусі, дискредитуючи заходи партії і уряду. Розповсюджує антирадянські пасквільні анекдоти на адресу ВКП(б) і радянських закладів.

Коли на початку війни Донцю запропонували виступити по радіо, то він кинув зі злістю трубку, вилаявся й сказав: «Коли ви вже пропадете...».

Звичайно ж такий набір звинувачень давав можливість лейтенанту держбезпеки Пенкіну винести постанову на арешт, здійснити обшук і відправити під вартою до внутрішньої тюрми НКДБ УРСР.

З цим погодились його начальники Герсонський та Дроздецький. Доля народного артиста України була майже вирішена.

Мабуть, зайве говорити тут про те, що вимушені «зізнання», безперечно, вичавлені залізними слідчими, не спасли тих, хто «покаявся». І В., і Я. в тому ж таки 1937 році були розстріляні як вороги народу. А до арешту Донця залишалось ще майже 4 роки. Він співав, ходив на репетиції, ловив рибу, купався в Дніпрі, мабуть, зовсім не відчуваючи, що вже знаходиться під пильним, невсипущим оком озброєного загону тієї ж партії, кандидатом в члени якої формально був, а може й щиро вірив у комуністичну утопію.

Михайла Донця, попри всілякі документи і «свідчення», словом націоналіст без додаткового «інтер» назвати не наважусь. Він любив усе слов'янське, він любив усе людське. Відчуваючи і бачачи несправедливість в міжнаціональних відносинах, неприховану зверхність «старшого брата», міг, одначе, легко розрізнити думи народу і політику верхів. Тому й співав і російські пісні, романси, арії, хоч українська пісня була йому над усе.

Дуже цікавий лист зберігся в архівній справі, надісланий М.Донцю студентами Київського університету за рік до його арешту. Він дає можливість відчуту ту епоху, в якій жив артист.

«Шановний товаришу Донець!»

Нам, групі студентів Київського Державного університету ім. Т.Г.Шевченка, 19 березня ц.р. довелось слухати Ваш виступ по радіо. Перше, що нас здивувало, що Ви – Народний артист України, звертаєтесь до свого ж народу російською мовою. Невже Ви думаєте, що Ви будете більш зрозумілим і близьким українському народові тоді, коли Ви до нього звертаєтесь не його мовою? Згадайте, що говорили Чернишевський і великий російський педагог Ушинський про значення рідної мови в розвитку будь-якого народу. Сьогоднішній Ваш репертуар не цілком відповідає Вашому званню. У Вашому творчому виступі відчувається немовби бідність української пісенної культури. Ви проспівали лише дві українські речі, і то винесли їх на задвірки свого творчого виступу. Хіба героїчне минуле і сучасне українського народу таке бідне, що воно не дає Вам можливості проявити свій талант, і разом з тим збагачувати українську культуру? Хіба для Вас не відома ленінсько-сталінська постановка питання про розвиток національних

культур? «Може здатися дивним, що ми, – говорив т. Сталін на 16 партз'їзді, – прихильники злиття в майбутньому національних культур в одну спільну (і формою і змістом) культуру, з однією спільною мовою, є разом з тим прихильники розквіту національних культур в даний момент, в період диктатури пролетаріату. Але в цьому нема нічого дивного. Треба дати національним культурам розвинути і розгорнутися, виявивши всі свої потенції, щоб створити умови для злиття їх в одну спільну культуру з однією спільною мовою. Розквіт національних формою і соціалістичних змістом культур в умовах диктатури пролетаріату в одній країні для злиття їх в одну спільну соціалістичну (і формою і змістом) культуру, з однією спільною мовою коли пролетаріат переможе в усьому світі і соціалізм увійде в побут, – в цьому саме і полягає діалектичність ленінської постанови питання про національну культуру». (Й.Сталін, зб. «Марксизм і національно-колоніальне питання», 1934 р., Київ, ст. 179). Вдумайтесь в ці геніальні слова нашого вождя.

З повагою Група студентів Київ. університету імені Т.Г.Шевченка. 19.III-40 р.».

Ось такі «звинувачення». Але що вони проти тих, що вже тоді мали в НКВС...

Арешт.

Вже десять днів чобіт німецько-фашистських загарбників плюндрує українську землю. Біля оперного театру в Києві група акторів зібралася, щоб поговорити не так про театральне життя-буття, як про останні фронтівні новини. Спочатку ніхто навіть не звернув уваги на легкову, що зупинилася поруч. Двоє чоловіків запитала Донця, відійшли з ним убік, про щось перекинулись кількома словами. Михайло Іванович сів до кабіни, і авто непоквапливо від'їхало. Більше ніхто ні із знайомих, ні із рідних Донця не бачив. Обшук в квартирі робився без його присутності. Всі папери, протоколи підписувала дружина народного артиста Марія Донець-Тесейр.

Звичайно, нічого не варто було «пришити» артисту ще й терористичну чи диверсійну діяльність. Адже при обшукові квартири подружжя виявився цілий арсенал зброї, яку Донець міг використати у ворожих цілях. Хто б дивився на монограми, викарбувані на револьвері «Коровіна» чи мисливських рушницях, подарованих артистові високоповажними партійними і державними діячами за невтомну працю на благо...

Але, крім цього, для звинувачень були більш вагомі і значно страшніші «статті» – український націоналізм, антирадянщина. Коротше – ворог народу.

Опівночі 2 липня 1941 року почався допит Донця М.І. Перше запитання стосувалось контактів із закордоном. Михайло Іванович відповів, що в Чехословаччині проживає його рідний брат Георгій, який потрапив у полон ще під час першої світової війни, та так в тій країні й залишився. Зараз мешкає в м. Дрожкові, працює лікарем. Рідна сестра Валентина також проживає десь в Чехословаччині. Ні з братом, ні з сестрою контактів він не

має.

– А тепер розкажіть про свою провокаційну роль у справі видачі петлюрівцям акторів театру, що страйкували?

– Я нікого ніколи петлюрівцям не видавав. Був випадок, коли (під час Петлюри чи Центральної Ради – не пам'ятаю) був оголошений мій бенефіс, я, прийшовши до театру, побачив оголошення, що всі артисти страйкують. Був здивований, що оголошення не підписано головою Спілки працівників мистецтв. Я йому зателефонував і запитав, за чиїм розпорядженням повішене оголошення. А через деякий час з'явилися представники комендатури і примусили почати спектакль. Всі працівники, в тому числі і я, підкорилися.

– А як ви сприяли збору коштів для потреб білої армії?

– Такого ніколи не було.

– Розкажіть про вашу контрреволюційну націоналістичну діяльність.

– Ніякою контрреволюційною роботою я не займався, націоналістом я ніколи не був. Я любив і люблю українську народну пісню і українську музику. Я не вважаю, що це націоналізм.

Допит припинено о 3 годині 45 хвилин ночі. Це був перший допит і Донець відповідав на запитання досить впевнено, ще пам'ятаючи, що він – народний артист, якого знав сам Сталін, відзначаючи його різними почестями. Але ж то було спочатку. Папка з «компроматом» була грубенькою, а ночі подібні лише починалися.

Далі його звинуватили у зв'язках зі «зрадником Батьківщини» режисером Улухановим Олександром Івановичем, «злочин» якого полягав у тому, що він працював у Львівському оперному театрі «за часів Польщі» і не переїхав до Радянської України. Будучи на гастролях у Львові в 1940 році, Донець зустрічався з Улухановим і вів з ним антирадянські розмови. Вірніше – вислуховував Улуханова. А той висловлював незадоволення тим, що з приходом радянської влади в Західну Україну погіршилися умови життя, на ринку відсутні життєво необхідні предмети, чого начебто ніколи не було в Польщі, де жив він у повному достатку. Пояснював це тим, що радянська влада все забрала і скасувала приватну торгівлю. Донець його поглядів не поділяв, пояснював тимчасові труднощі перехідним періодом...

Зі своїми родичами – братом і сестрами – ніяких контактів Донець не мав, навіть не листувався. Лише з сестрою Іриною, яка проживала на території Польщі, бачився кілька років тому. Вона скаржилась на тяжке життя. Ніяких антирадянських розмов з нею не вели. Чому відвідував посольство Чехословаччини в Києві? Запрошували на банкет як артиста, під час якого Донець співав. Генеральний консул запитував, чи не є доктор Донець, що проживає в Чехословаччині, його братом: Так, Георгій Донець – його рідний брат.

Що ж до запитання, чи розповідав кому-небудь антирадянські анекдоти, то такі випадки дійсно мали місце. Розповідь про це на наступному допиті, коли все згадає.

Але наступного допиту вже не було...

Німецькі фашисти наближались до Києва. Часу на розмови з «антирадянщиками» та іншими «ворогами народу» не було. Возитися з ними, евакуюувати – велика розкіш. Того ж таки липня 1941 року разом із сотнями інших в'язнів народний артист України Михайло Іванович Донець був розстріляний. Як зазначено в справі, розстріляний «за розпорядженням ворога народу Меркулова (тодішнього шефа держбезпеки – *Авт.*) без рішення суду».

Вона була Донцю як донька.

З Людмилою Андріївною Проценко ми зустрілись у неї вдома. Квартира-бібліотека, квартира-архів. Людмила Андріївна – людина-подвижник. У свої 70 років вона, не зважаючи на перенесену тяжку хворобу, повна енергії, життєвих сил. Ось уже багато років натхненно займається вивченням такого непростого питання, як історія київського некрополя.

Досліджуючи невідомі сторінки з біографії Донця, мені пощастило познайомитись з людиною, яка дуже добре знала Михайла Івановича. Більше того, великий артист, не маючи своїх дітей, вважав Людмилу своєю донькою, грався з нею, любив тримати на колінах.

Тому лишень повернулася до звільненого радянськими військами Києва, кинулась Людмила Андріївна до Марії Едуардівни. Дружина народного артиста впала на груди Людмилки і зайшлася риданням. Без слів знали, чого обоє плачуть – згадали Михайла Івановича. Про нього Людмила не чула нічого від дня арешту. Марія Едуардівна уже все знала. Думала, що знає. Вона розповіла, як до неї приїздив Микита Сергійович Хрущов і розказав, що Михайло Донець помер від серцевого приступу у поїзді при евакуації заарештованих. Хрущов розповів, що, начебто, проїжджаючи Дарницю, Михайло Іванович вигукнув: «Як же це я залишаю мою Марійку», – і помер. Таке розповіла Марія Едуардівна в 1943 році. Це ж розповіла мені Людмила Андріївна в 1997-му. Зустрічалась дружина співака з Хрущовим чи ні, але одне достеменно відомо – Донець-Тесейр не знала правди про смерть свого чоловіка. Ще одним свідченням цього є ось цей лист.

*«Генеральному Секретареві ЦК КПРС
Микиті Сергійовичу Хрущову*

*Професора Київської держконсерваторії
Марії Едуардівни Донець-Тесейр,
мешканки м. Києва, вул. Леніна, 68, кв. 78-а*

2 липня 1941 року був заарештований мій чоловік — народний артист УРСР Михайло Іванович Донець. Так як це був воєнний час я нічого не могла добитися, і лише у 1946 році мені видали довідку із ЗАГСу про смерть М.І.Донця, що настала, як сказано в ній, від паралічу серця 10-го вересня 1941 року.

Проживши з чоловіком 22 роки, я твердо знаю, що будучи кандидатом партії він був всією душею відданий нашій Комуністичній партії, нашому народові (сам він син робітника київського «Арсеналу») і нашому урядові.

Мені були повернені із МДБ фотографія тов. Сталіна з особистим підписом – «Від Сталіна товаришеві Донцю 24.III.-36 р.», отримана Донцем під час Української декади в Москві в 1936 році, і фотографія тов. Калініна, що вручає М.І.Донцю орден Трудового Прапора.

Донець прослужив на оперних сценах тридцять вісім років і зробив великий внесок у справу оперного мистецтва. Зараз же його ім'я забуте і ніколи по радіо не передають його платівки. А згадуючи про артистів української опери, не згадують імені Донця.

Я тяжко переживаю це, знаючи твердо, що користуючись тривожними роками війни, мій чоловік був оббреханий. Я гаряче прошу перевірити звинувачення і зняти пляму, що лежить на його імені, дозволивши передавати платівки, наспівані Донцем, по радіо.

*Професор Київської держконсерваторії
М.Е.Донець-Тесейр».*

На цьому листі навкосо олівцем: «Платівки програвати дозволено». І підпис. Чий це автограф, стає зрозумілим з наступного документа – постанови про припинення кримінальної справи.

Начальник відділення обліково-архівного відділу КДБ при Раді Міністрів СРСР полковник Сухов, розглянувши матеріали справи і проаналізувавши висунуті звинувачення і «докази», зробив висновок: «...Аналізуючи показання вищеназваних засуджених (мається на увазі В., Я., та інших. – Авт.), на основі яких Донець в липні 1941 року був заарештований, не можна вважати встановленим його приналежність до антирадянської націоналістичної організації і проведення ним антирадянської роботи».

І хоч вже було винесено рішення, що Донець не винен, і справу треба припинити, все ж полковник Сухов у Москві констатує: «Встановленим є лише те, що Донець в 1918-1919 роках у Києві зустрічав петлюрівські війська хлібом-сіллю, вивішував петлюрівський прапор; працюючи в театрі, видав петлюрівцям страйкуючих акторів. Однак ці дії постановою Президії Центрального Виконавчого Комітету СРСР 1927 року амністовані».

Затвердив постанову щодо припинення кримінальної справи на Донця чиновник з тим самим підписом, який дозволяв програвати платівки по радіо – голова КДБ при Раді Міністрів СРСР генерал-полковник Серов. Сталося це 22 лютого 1955 року. А ще через три дні про це письмово повідомили М.Е.Донець-Тесейр.

Людмила Андріївна Проценко розповідає, що після смерті Марії Едуардівни залишився великий архів народного артиста України Михайла Донця, який знаходиться зараз у Державному архіві-музеї літератури та

мистецтва в Києві. Життєвий і творчий шлях видатного співака ще чекає свого дослідника.